

Атентатор Мухамед Мехмедбашић у Никшићу

Убиство Фране Фердинанда 15 (28) јуна 1914 г. у Сарајеву послужило је као повод првом свјетском империјалистичком рату. Позната је чињеница да су похватали сви атентатори изузев Мухамеда Мехмедбашића, столара из Стоца, који се спасао бјекством у Црну Гору.¹⁾ Циљ овог чланка није питање Сарајевског атентата, дјеловање национално-револуционарне организације »Млада Босна«, нити питање стварних узрока империјалистичког рата. Напротив, предмет чланка је боравак Мехмедбашића у Никшићу, питање његове екстрадиције, до које није дошло, и његовог »бјекства« из полициског притвора у Никшићу.

Литература о Сарајевском атентату на нашем и страним језицима је огромна.²⁾ Она је резултат узајамног оптуживања империјалистичких сила по питању одговорности за рат, како је познато да су га припремиле све главне империјалистичке силе из оба противничка табора. Мехмедбашићу се по законима важећим у Босни и Херцеговини није могло судити у отсуности,³⁾ па се у литератури спомиње узпредно уз остале атентаторе. Нешто опширније о Мехмедбашићу говори негдашњи судија-истражитељ Пфефер у својој књизи »Истрага у Сарајевском атентату«. Неколико писаца писали су краће чланке у којима су се позабавили Мехмедбашићевом улогом револуционара и атентатора,⁴⁾ дотичући се његовог боравака у Црној Гори. Никола Тришић се највише бавио личношћу Мухамеда Мехмедбашића у више чланака који су изашли у сарајевском часопису: »Преглед«

¹⁾ Л. Пфефер, Истрага у Сарајевском атентату, стр. 85, издање „Нове Европе“, Загреб, 1938.

²⁾ Литература о Сарајевском атентату до 1938 г. код Пфефера у спом. дјелу стр. 157—204.

³⁾ Пфефер, спом. дјело, стр. 85.

⁴⁾ Види напомену бр. 2 и код Тришића уз чланак „Трагања аустро-угарских власти за Мухамедом Мехмедбашићем“, „Преглед“, књ. XVI, св. 193 и 194, 1940 г.

и загребачкој »Новој Европи«. ⁵⁾ Једино у свом чланку »Трагање аустро-угарских власти за Мухамедом Мехмедбашићем« Тришић је опширније изложио Мехмедбашићев боравак у Црној Гори. Тришић је припадао национално-револуционарној организацији »Млада Босна«. Он је био упућен у припреме атентата, а уз то је био и познаник и пријатељ Мехмедбашићев. ⁶⁾ И Тришић и Пфефер нетачно износе извјесне чињенице које се односе на Црну Гору, њену тадашњу владу и управне власти. За Пфефера није чудо што пише произвољно. По његовом излагању у уводу поменути књиге, умало што није, као »добар« Југословен, дошао да руководи истрагом поводом атентата, иако је јасна чињеница да је морао бити и одличан правник (и још већи Аустријанац да би му се повјерила тако важна мисија суца-истражитеља. Тришић је нашао за потребно да чак повјерује извјесним бившим царским и краљевским полицајцима, па се придружио општој хајци буржоаских писаца, када је била у питању вјековна борба Црногораца, њена ослободитељска мисија и питање стварања слободне Црне Горе. Ристо Драгићевећ је још 1937 године упозорно да се од нетачног и намјерно кривога излагања појединих писаца из црногорске историје нијесу устручавали ни најјачи писци, као Јован Цвијић и други. ⁷⁾

У Цетињском архиву сачувано је нешто докумената који се односе на Мухамеда Мехмедбашића. У овом двоброју нашег часописа прилажем као историску грађу важнија документа која се односе на Мехмедбашићев боравак у Црној Гори од преласка границе до склепања из полициског притвора у Никшићу. Напомињем да немам намјеру да будем апологет ондашње коалиционе правашко-клубашке владе у Црној Гори, нити њеног управног апарата, већ да на основу архивске грађе исправим нетачности код поменутих писаца.

Мухамед Мехмедбашић је прешао црногорску границу 21 јуна (4 јула) 1914 године, или се, пак, тога дана пријавио Опутно-рудинској капетанији у Пилатовцима. Пилатовци су били на тадашњој црногорско-аустроугарској граници. У капетанској канцеларији примио га је писар у отсуству капетана. Писар га није записнички саслушавао, већ се задовољио писаном изјавом. Ипак га је, као сумњива, стражарно спровео надлежној Обласној управи у Никшићу. Изјава је писана својеручно и прва је по реду коју је Мехмедбашић дао пред властима. Изјава је кратка и карактеристична те је доносим дословно. Она гласи:

⁵⁾ „Око Сарајевског атентата“, „Преглед“, књ. III, св. 61, 1929 г.; „Моје успомене“, „Преглед“ књ. XI, св. 134, 1935 г.; „О намјераваном Мехмедбашићеву атентату на Поћорек“, „Нова Европа“, књ. XXX, бр. 12 и цитирани чланак у напомену бр. 4.

⁶⁾ Н. Тришић, Моје успомене, „Преглед“, књ. XI, св. 134, стр. 85—92.

⁷⁾ Ристо Драгићевећ, Територијални развој Црне Горе, „Записи“ књ. XVIII, св. 2, стр. 77—78.

»Племенском капетану-Пилатовци. Данас сам прешо у Краљевину Црну Гору из разлога: На дан 15 јуна по старом календару, како је познат случај, који се десио у Сарајеву, био сам и ја у друштву од 6 особа, који смо имали свој задатак да извршимо, да погубимо Фердинанда. Мени је успјело да умакнем из Сарајева. Послије 6 дана путовања сам успио да спасим свој живот у нашу Краљевину Црну Гору. Уствари ја нијесам га убио, него сам био за то и ја. Послије мој друг који је и њега убио (реченица непотпуно изражена!). Бојећи се да ме не би проказали (ухваћени другови, а како сам на путу сазнао да полиција у мом котару сумња на ме, а чак је и питала за ме ђе сам, друго нијесам мого учинити, него се кријомчарењем пребацити у Краљевину Црну Гору, ђе се надам утјехи и спасењу мога живота и молим Краљевске власти да ме пропуште у унутрашњос Краљевине. У унутрашњости имам познати: Филип Михаљевићу (у нехату додао у!) код Ратног министарства (на Цетињу, Милан Поповић, правник, те Максим Поповић у Никшићу обућар. Најпонижније биљежим се с поштовањем Мухамед Мехмедбашић-Пилатовци, 21/6 1914«.⁸⁾

Никола Тришић наводи да је Мехмедбашић прешао црногорску границу 3 јула (20 јуна). Ово датирање Тришић изводи из Мухамедовог причања да је он у петак, у сумрак, дошао у општину Коваче (црногорска територија) и преноћио код општинског кмета Бура Бјелетића, и да се у суботу, дакле 4 јула, односно 21 јуна по старом, јавио капетанској власти у Пилатовцима.⁹⁾ Можда се Мухамед плашио за Бјелетића, који га одмах није јавио властима, па је у својој изјави рекао да је 21 јуна (4 јула) прешао границу. Мухамед је са својим пратиоцем стигао у Никшић 22 јуна (5 јула)¹⁰⁾ и сјутрадан, 23 јуна (6 јула), био примљен у Обласну управу, која га је упутила Обласној жандармерији у Никшићу.¹¹⁾

Већ 24 јуна (7 јула) ислѐдни судија Окружног суда у Никшићу тражи од Обласне управе да Мехмедбашића задржи у притвору под строгим надзором до даље наредбе. Истог дана, на полеђини акта ислѐдног судије, секретар Обласне управе наређује шефу полиције да Мехмедбашића затвори.¹²⁾ Тога дана шеф жандармерије је извијестио Обласну управу да је Мехмедбашић стављен у притвор. Он шаље његово саслушање и пита да ли ће Мехмедбашић и даље остати у том притвору. Шеф жандармерије је, ваљда, мислио, да га треба предати суду. Уједно је доставио

⁸⁾ Историска грађа III, докуменат бр. 1 (овај двоброј); изјава је датирана по старом календару.

⁹⁾ Н. Тришић, спом. чланак, „Преглед“, књ. XVI, св. 194, стр. 83. Први петак по атентату био је 3 јула (20 јуна) 1914 г.

^{10, 11)} Историска грађа, III, докуменат број 1.

¹²⁾ Историска грађа III, докуменат бр. 2.

и лични опис Мухамедов.¹³⁾ Мехмедбашић, према Тришићевом излагању, каже да се кретао слободно четири до пет дана,¹⁴⁾ из чега би излазило да је притворен 26 или 27 јуна по старом, или 9, односно 10 јула по новом. У споменутом чланку »Моје успомене«, који је писан 1935 године, Тришић не наводи причање Мухамедово о боравку у Никшићу. Он му је дао податке вјероватно 1939 године, јер је Тришићев чланак: »Трагање аустро-угарских власти за Мухамедом Мехмедбашићем« изашао почетком 1940 г. Од боравка у Никшићу па до причања Мехмедбашићевог протекло је више од двадесет година, па је Мухамед могао извјесне детаље и заборавити. Ово се могло десити тим прије што су га животне околности стално дотуцале. Бјекство из Сарајева, ратовање од 1914 г. до афере у Солуну, гдје је ни крив ни дужан изведен пред суд због измишљеног атентата на тадашњег регента Александра Карађорђевића,¹⁵⁾ неправична пресуда и дубока разочараност стањем у ослобођеној отаџбини морали су психички негативно дјеловати на овога ријетког идеалисту.

Међутим истога дана (24 јуна по старом) Министарство унутрашњих дјела питало је путем депеше Обласну управу у Никшићу да ли је и зашто задржала Мухамеда Мехмедбашића.¹⁶⁾ Управа је одговорила да га је задржала под надзором, без притвора, и да га је притворила на захтјев суда, коме ће га и предати.¹⁷⁾ Обласни управитељ војвода Стево Вукотић, иначе брат краљице Милене, добио је преко телефона наређење од министра унутрашњих дјела да Мехмедбашића не преда суду. Он му је наредио да поцијеп Мехмедбашићево записничко саслушање, у коме он тврди да је атентатор. Министар му је рекао да направи ново саслушање у коме ће стајати да је Мухамед Мехмедбашић »побјегао у Црну Гору, да не би био убијен као истакнути Србин-муслиманин«. ¹⁸⁾ Исљедни судија 25 јуна (8 јула) поново тражи да управне власти Мехмедбашића предаду суду и напомиње да се, према § 129 Закона о кривичном судском поступку, окривљени не може држати у притвору без саслушања дуже од 24 сата. Он додаје, ако га тог дана не предаду суду, да његово наређење сматра суспендованим.¹⁹⁾

Аустроугарска легација на Цетињу упутила је Министарству иностраних дјела вербалну ноту, која је уједно била и хитна, о бјекству атентатора Цвјетка Поповића и Мухамеда Мехмедбашића. У ноти се за Мехмедбашића каже да је прешао црногорску

¹³⁾ Историска грађа, III, докуменат бр. 3.

¹⁴⁾ Н. Тришић, спом. чланак, „Преглед“, књ. XVI, св. 194, стр. 83.

¹⁵⁾ Svetozar Pribitchévitch. La Dictature du roi Alexandre, p. 273—319, Paris 1938, Editions contemporaines Pierre Bossuet.

¹⁶⁾ Историска грађа III, докуменат бр. 4.

¹⁷⁾ Историска грађа III, докуменат бр. 5.

¹⁸⁾ Историска грађа III, докуменат бр. 13.

¹⁹⁾ Историска грађа III, докуменат бр. 6.

границу код Корита и да је од црногорских власти спроведен у Никшић. Потом се захтијева да их црногорске власти ухапсе. Уједно се напомиње да ће се тражити њихова екстрадиција на основу конвенције о издавању злочинаца између Књажевине Црне Горе и Аустроугарске Монархије од 1872 године. Ноти је приложен и лични опис оба агента.²⁰⁾ Министарство иностраних дјела послало је ноту Министарству унутрашњих дјела на хитан поступак. Карактеристично је да нота није истог дана упућена Министарству унутрашњих дјела, већ сјутрадан, 25 јуна (8 јула) 1914 године. Министарство унутрашњих дјела ноту је само регистровало, а по њој није донијело никакво решење, другим ријечима, није је ни узело у поступак.

Аустријски посланик на Цетињу упутио је другу вербалну ноту 10 јула (27 јуна) 1914 године. Нота не обухвата овог пута Цвјетка Поповића, већ се искључиво односи на Мехмедбашића. Новина је у ноти, да се Мехмедбашић »такођер називље Омербашић« и да зна нешто немачки, а затим се додаје »рек би да се сада налази у притвору у Никшићу«. Најзад се понавља захтјев да се Мехмедбашић стави на расположење посланству. Подаци о Мехмедбашићу дошли су посланству на Цетињу директно од Окружног суда у Сарајеву, а не преко повјереника Земаљске владе за Босну и Херцеговину.²¹⁾ Министарство спољних послова упутило је ову ноту Министарству унутрашњих дјела на хитан поступак, а ово је истог дана регистровало и ставило нотицу да је ствар свршена.

Исто посланство упутило је и трећу вербалну ноту црногорском Министарству спољних послова, датирану 14 (1) јула 1914.²²⁾ Нота је врло хитне природе. Аустроугарско посланство тражи одговор, да ли је Мехмедбашић био ухапшен у Никшићу, као што је речено у претходним нотама посланства. Посланство наглашава »да се формално изручбено потраживање ц. и к. Владе односно поменутога већ налази на путу те да се ради о томе, како би се речено на задржало до стигнућа овог потраживања«. Овог пута Министарство спољних послова, у вези ове треће ноте, послало је посебан акт²³⁾ Министарству унутрашњих дјела, датиран истог дана кад и нота, молећи »за што скорији одговор« поводом ове и ранијих нота. Међутим, обласни управитељ, војвода Стево Вукотић, извјештава министра унутрашњих дјела нешто касније од поноћи 2 (15) јула да је Мухамед Мехмедбашић побјегао 1 (14) јула, ноћу око једанаест и по часова,²⁴⁾ дакле оног истог дана када је и нота датирана. Из треће ноте Аустро-

²⁰⁾ Историска грађа III, докуменат бр. 7.

²¹⁾ Историска грађа III, докуменат бр. 8.

²²⁾ Историска грађа III, докуменат бр. 9.

²³⁾ Историска грађа III, докуменат бр. 10.

²⁴⁾ Историска грађа III, докуменат бр. 11.

угарског посланства на Цетињу, датирани 14 (1) јула, тј. оног дана када се Мехмедбашић склонио из притвора у Никшићу, јасно се види да црногорска влада није обавијестила аустроугарског посланика на Цетињу да је Мехмедбашић у притвору у Никшићу, нити уопште да се налази у рукама власти. Обавјештење је дао извјесни шпијун, чије се име не спомиње.²⁵⁾ Тек је по његовом уклањању из Никшића црногорски министар спољних послова обавијестио аустроугарског посланика на Цетињу 2 (15) јула, да је Мехмедбашић утекао и признао учешће у атентату. Посланик је скренуо пажњу, да му се није одговарало на писмене и усмене интервенције од 7 јула до тог дана. Министар је додао да ако Мехмедбашића и пронађу, министарски савјет је »дјелимце мишљења да се не изручује«, већ да му суди црногорски суд.²⁶⁾ Ове посљедње податке наводим по Тришићу, који се служио изворном литературом, јер у Цетињском архиву нема, нажалост, других очувањих докумената који би се односили на Мехмедбашића и били у вези са преписком црногорске и аустроугарске владе, односно њеног посланика на Цетињу, послје Мехмедбашићевог одласка из Никшића. Од архиве Министарства спољних послова из 1914 године сачувано је седам фасцикула, али у њима нијесам нашао ниједан документ. Чак сам и три спомену-те ноте нашао у архиви Министарства унутрашњих дјела.

Казао сам да је Пфефер нетачно изнио ствар. Уколико се тиче екстрадиције Мехмедбашића и става Црне Горе поготово је нетачан. Уосталом и други (су његови закључци) у вези са екстрадицијом намјештени, па ради тога доносим његово излагање у цјелости:

»Мехмедбашић је одмах после атентата отпутовао кући у Столац. Чим сам за њега дознао, затражио сам његово ухићење. Након неколико дана добио сам извештај, да је Мехмедбашић побегло у Црну Гору; они су тамо јавили да га задрже, па им је отуд јављено, да су га они онде ухватили и затворили. Како је Црна Гора била иноземство, то се је по постојећим законима морало тражити изручење Мехмедбашића преко Земаљске Владе у Босни од Краљевске Владе у Црној Гори. Начинио сам потребан реферат, у којем сам по прописима навео, да је признањем осталих саучесника недвојбено доказано, да је Мехмедбашић суделовао код једног потајног уморства из заседе, јер је у почетку — како рекох — тако квалифициран атентат. Нисам навео противу које је особе извршено то уморство, јер сам био уверен, ако споменем престолонаследника Фердинанда, да ће власти у Црној Гори сматрати то као политички злочин, па га неће издати. Када сам донео тај реферат Шефу Судства, захтевао је да ипак унесем у реферат име престолонаследника Фердинанда, јер да је

²⁵⁾ Н. Тришић, спом. чланак, „Преглед“, књ. XVI, св. 193, стр. 32.

²⁶⁾ Код Тришића у истом чланку, на истој страни, као и у напомени бр. 25.

Црна Гора склона Аустроугарској Монархији, па ће она издати Мехмедбашића. Када сам му приметио, да у том случају она Мехмедбашића неће нипошто издати, Шеф Судаства се само насмешио. И доста, након кратког времена одговорила је Црногорска Влада, да је Мехмедбашић био тамо ухићен, али да је побегао из затвора непознато куда! По постојећим законима, у Босни се није могло неке ко је отсутан судити, па је тек касније у Солунском Процеду суђено истоме Мухамеду Мехмедбашићу, који је — побегавши из Црне Горе — ступио у српску војску.

Колико сам могао опазити, Влади у Босни било је у интересу да се у овоме атентату не суди ниједном муслиману, да би се тако чинило као да су у атентату суделовали сами Срби. Јер, док су се иза атентата, не на стотине већ на хиљаде, прогонили и затварали Срби, то ми још ди данас не иде у главу како је могао Мехмедбашић неопажено побећи из Босне у Црну Гору. Држим надаље, да су сарајевски ђаци намерно хтели да код атентата суделује и један муслиман и један католик, да би се тим боље истакао национални дух омладине; стога су они сигурно и Крањчевића наговорили да суделује код атентата, па када он то није хтео употребити су га за сакривање оружја²⁷⁾.

Од почетка до краја Пфеферово излагање је нетачно, тенденциозно и самохвалисаво. Он је изнео неколико грубих измишљотина. 1) Не одговара истини, да су црногорске власти јавиле да је Мехмедбашић ухваћен и затворен, што се види из мог излагања према званичним нотама аустроугарског посланика на Цетињу и докумената које наводи Тришић у споменутом чланку. 2) Пфеферова прича о његовом предлогу да се Мехмедбашић тражи као обичан злочинац такође је намјештена. Као добар судацистражитељ, он је сигурно знао за уговор између Црне Горе и Аустроугарске о издавању злочинаца, који датира од 1872 године. Члан 3 тог уговора дословно гласи:

»Предаја се неће никад допустити за злочинства и преступе политичке природе.

Међутим неће се убрајати у политичка злочинства ни у дјела скопчана за таква злочинства атентат против личности поглавара: једне или друге владе или против којега члана његове породице, кад такав атентат буде сачињавао злочин убиства.«²⁸⁾

Пфефер се обилато користио овим чланом уговора, па је тражио екстрадицију Мехмедбашића, базирајући се баш на 3 члан уговора. Сигурно је и рачунао да једна државица не смије у односу на велику силу, каква је била Хабзбуршка Монархија, повриједити један међународни уговор. 3) Нетачно је и тврђење

²⁷⁾ Пфефер, спом. дјело, стр. 85—86.

²⁸⁾ Зборник судских закона, наредба и међународних уговора по судској струци за Књажевину Црну Гору, стр. 151—152, Цетиње 1903, државно издање.

да је Мехмедбашаић побјегао из Црне Горе. Напротив, он је у новембру 1914 године прешао из црногорске у српску војску²⁹⁾. 4) Његово причање је и сувише смјело, кад тврди да његовој влади није било до хапшења муслимана и њиховог извођења пред суд. По његовом наглабању аустроугарским властима је било стало само до кажњавања Срба. Ипак је Крањчевић, по народности Хрват, оптужен и као помагач атентатора био пресуђен на 10 година тешке тамнице.³⁰⁾ Пфефер и његова влада трагали су жестоко за Мехмедбашаићем, прије и после његовог уклањања из Никшића.³¹⁾ И да нема писаних докумената, апсурдно би било вјеровати Пфеферу да аустроугарске власти нијесу хтјеле подједнако прогонити, судити и слично југословенске омладине, без обзира на националну и вјерску припадност, када је било у питању рушење Монархије.

Прије Мехмедбашаићевог уклањања из притвора, аустроугарске пограничне власти рашириле су верзију у сусједној Опутној Рудини да Мехмедбашаић није атентатор, већ »шпијун аустријске владе и да се аустријска влада мучи да сазна ће је Мехмедбашаић и како се са истим поступа«. О овим гласовима телеграфски је обавијештена Обласна управа у Никшићу од бањског капетана.³²⁾ Капетан је још додао да је војска посјела границу и да су се аустроугарске власти интересовале да ли се и црногорска војска концентрише. Обласни управитељ је сјутрадан, 1 (14) јула, упутио поштом депешу на Цетиње. Министар је тражио 2 (15) јула да му се достави име личности која је такве гласове пренијела. Одговорено је да је ту верзију доставио писменим путем официр Благоје Комненић из Опутне Рудине замјенику команданта бригаде у Велимљу (Бањани).³³⁾ Намјерно раширена верзија о Мехмедбашаићу као шпијуну имала је циљ да се тачно утврди његово мјесто боравка.

Упозорио сам да је и Тришић нашао за потребно да изнесе извјесне нетачне чињенице. Оне се нарочито односе на пограничне црногорске управне власти. Због нелогичности у излагању доносимо у цјелости верзију коју је Тришић чуо од бивших аустроугарских полицајца у Сарајеву и потпуно је прихватио као аутентичну:

»Г. Владислав Глук, бивши полицијски чиновник 1914 при полицијској дирекцији у Сарајеву, када је прочитао »Моје успомене« и видео да сам био Мехмедбашаићева копча у сарајевском

²⁹⁾ Н. Тришић, спом. чланак, „Преглед“, књ. XVI, св. 194, стр. 84.

³⁰⁾ Пфефер, спом. дјело, стр. 141.

³¹⁾ Искрпни подаци о трагању аустроугарских власти за Мехмедбашаићем код Тришића, „Преглед“, књ. XVI, св. 193, стр. 31—38.

³²⁾ Архив Министарства унутр. дјела, бр. 1917, год. 1914.

³³⁾ Архив Министарства унутр. дјела, бр. 8263, год. 1914.

атентату, саопштио ми је верзију о покушају аустријских власти како би Мехмедбашића кратким путем добавиле из Црне Горе.

Ту верзију испричао је Глуку Пера Максимовић, инспектор и шеф сарајевских детектива, одмах после неуспелог хватања Мехмедбашићевог.

Глук није у овој ствари лично сарађивао, нити је по овом имао икакве службене списе у руци, па ми саопштава тај покушај онако како му га је Максимовић испричао. Према тој верзији, Виктор Ивасијук, шеф криминала, подигао је на ноге целу сарајевску полицију када су се 2 јула 1914, после подне, дознала имена и друге тројице атентатора: Васа Чубриловића, Цветка Поповића и Мухамеда Мехмедбашића. Телеграфске тералице послане су на све стране. За Мехмедбашићем послао је Ивасијук одмах детективе аутомобилом у Столац. Не нашавши га у Стоцу, детективи су кренули аутом пут црногорске границе где успут од жандара сазнадоше да је у билећком срезу виђено лице које би могло бити Мехмедбашић. Тако је ауто са детективима сарајевске полиције стигао на место гдје је Мехмедбашић прешао црногорску границу тек неколико сати иза Мехмедбашићевог прелаза.

Добивши од својих детектива телеграфски извештај из Билеће да им је Мехмедбашић, мало пре њихова доласка, умакао преко границе, Ивасијук се обрати лично на котарског претстојника Фаста у Билећи да он покуша не би ли, преко познатих му веза у Црној Гори, могао кратким путем добавити Мехмедбашића натраг из Црне Горе. По Ивасијуковој директиви, Фаст је пребало да се што пре кастане на граници са црногорским му колетом капетаном са којим се Фаст добро пазио, па да том приликом замоли капетана да му пребаци Мехмедбашића. Нека му Фаст ништа не спомиње атентат, него нека затражи Мехмедбашића као простога злочинца који да је у његову котару извршио обично уморство. Према овој инструкцији уприличио је одмах претстојник Фаст састанак с црногорским капетаном, који му је потврдио да се Мехмедбашић налази у Црној Гори. Кад је Црногорац видео колико је Фасту стало до Мехмедбашића, затражио је од Фаста да му донесе десет хиљада круна. Чим Фаст буде донео новац, и он ће довести Мехмедбашића до границе, па ће га преко границе протерати у уговорено доба дана, да га тако сигурно могу ухватити Фастови жандари. Фаст не смеде на своју одговорност узети толики новац из Пореског уреда, него се обрати Земаљској влади са извештајем о захтеву овог црногорског капетана. Тек после неколико дана добио је наређење да с новцем оде на црногорску границу. Када се сад Фаст састао с црногорским капетаном, дознаде од њега да је већ све касно, пошто је Мехмедбашић побегао из црногорског затвора.

Ето то је та верзија коју ми је саопштио г. Глук а чију аутентичност он не гарантује.³⁴⁾

Црногорски погранични колега Фастов био је опутно-рудински капетан Васо Алексић. Сједиште капетаније било је у Пилатовцима, на самој граници. Бањски капетан, чије је сједиште било на Велимљу, био је удаљен прилично од границе, а његова капетанија граничила се са котаром, којим је Фаст управљао, само уским тереном код Косијерева, па се Фаст није са њиме »добро пазио«. Остаје, дакле, само Алексић, преко кога је Фаст могао ухватити Мехмедбашића. Мехмедбашић се пријавио капетанској канцеларији и дао изјаву да је атентатор. Као такав он је спроведен у Никшић надлежној управној власти. Алексић за своту од 10.000 круна није могао предати Мехмедбашића, јер је овај већ био спроведен у Никшић, па није био у његовој власти. Да је Мехмедбашић извршио и »неко обично уморство«, Алексић га није могао извести из Никшића и предати Фасту, јер је за предају злочинаца одлучивала влада, а не капетан или обласни управитељ. Црна Гора је, како смо видјели, имала са Аустроугарском уговор о издавању злочинаца. И да је Мехмедбашић био на потпуној слободи, он се не би дао наговорити да иде на границу. У својој изјави датој у Пилатовцима он је тражио да га што прије пошаљу у унутрашњост, како би био што даље од аустроугарске границе. Најзад, капетан Алексић је познат као честит човјек и добар родољуб, који се и током народноослободилачке борбе поштено држао. Чудновато је и нелогично како је Тришић могао повјеровати причању Пере Максимовића, полициског инспектора и бившег шефа ц. и кр. агената у Сарајеву. Ово тим прије што ни сам Глук није гарантовао аутентичност верзије. Наши људи на граници увијек, а нарочито у ово доба, били су јако обазриви према раду аустроугарских власти. Они су о том раду извјештавали надлежне војне и грађанске установе, као што се види из већ цитираних извјештаја официра Комненића и капетана Килибарде.

Тришић је неоправдано пустио без коментара поруку Бертолда поводом ултиматума, упућену Оту, аустроугарском посланику на Цетињу, која гласи: »Изволите ставити до знања Краљ, црногорској влади садржај овог досијеа и при том поново изразити задовољство ц. и кр. владе што Црна Гора у овом досијеу није ни у чему тангирана«.³⁵⁾

Бертолд је свакако имао намјеру да створи раздор између Србије и Црне Горе у ово врло критично доба. Он је вјероватно мислио да ће оваквим изјавама омести Црну Гору у ратним припремама, како би је, касније, Аустроугарска напала неспремну. Напосљетку, аустроугарске власти шириле су гласове да се

³⁴⁾ Н. Тришић, спом. чланак, „Преглед“, књ. XVI, св. 193, стр. 38—39.

³⁵⁾ Н. Тришић, спом. чланак, „Преглед“, књ. XVI, св. 193, стр. 38.

са Црном Гором неће ратовати, како увијек бунтовни Херцеговци не би масовно ускакали у Црну Гору, као што су то радили 1882 г. приликом буне, и 1908—1909 г., током анекстоне кризе.

Мехмедбашићево »бјекство« из Никшића

Поводом Мехмедбашићевог нестанка из Никшића саслушан је власник крчме Милош Бошковић-Богмиловић и његова жена. Саслушана су још два омладинца и један полициски писар. До других саслушања није се могло доћи. Саслушавање је вршено у канцеларији шефа обласне жандармерије у Никшићу послје ноћи и настављено је до зоре 2 (15) јула 1914. Саслушани Бошковић је изјавио да је чуо између 11 и 12 часова ноћу разговор гостију о бјекству Мехмедбашића. Током разговора чуо је и ријечи: »Зашто га траже, а он је умакао, јер ће му бити тако наређено да бјежи«. Бошковић се не сјећа ко је то говорио, нити ко је био тада у локалу, или пред локалом, јер је кафана била пуна а он заморан. Његова жена не сјећа се ничег.

Најинтересантније је саслушање два омладинца из Никшића. Ови младићи око 10 часова ноћу 1 (14) јула, дакле исте оне ноћи кад су Мехмедбашић и његови склопили код Буквића, сретли су се на пијаци у Никшићу са шефом жандармерије и разводником градске страже. Упитали су шефа да ли ће влада предати Мехмедбашића аустроугарским властима. Изјавили су да су чули за екстрадицију од писара требјешке капетаније, а овај од обласног управитеља војводе Вукотића. Омладинци су рекли шефу да Никшићани никада не би допустили да се Мехмедбашић преда аустроугарским властима, па макар то влада и хтјела. Разговор са шефом су у цјелости на саслушању признали. Вукотић је додао да се по граду прича већ три дана о екстрадицији Мехмедбашића.

Косовић је одрицао на саслушању да је ишта чуо од војводе Вукотића. Једино им је рекао да је издавање Мехмедбашића, или одбијање да се изда, владина брига.³⁶⁾

Министар унутрашњих дјела наредио је обласном управитељу да јемце, жандарме и шефа жандармерије узме на одговорност. Обласни управитељ у својим одговорима, путем телеграма, јављао је министру да је ставио под надзор јемца студента Милана Поповића, тражио другог јемца Михаљевића са Цетина, правдао подручне органе, изузев жандарма Барбареза, који је чувао Мехмедбашића. Посљедња депеша обласног управитеља датирана је 4 (17) јула, у којој он извјештава да је потјера за Мехмедбашићем остала без резултата. У истом факту јавља да

³⁶⁾ Записници свих пет саслушаних лица заведени су под бр. 209 год. 1914 у Обласној управи у Никшићу, а уз остале списе о Мехмедбашићу у архиви Министарства унутрашњих дјела под бр. 8790, год. 1914.

је позвао са Грахова одговорног жандарма Барбареза, који је био у потјери за Мехмедбашићем.³⁷⁾

Идућег дана предузео је Спасоје Пилетић, начелник министарства унутрашњих дјела, истрагу по овом послу. Сачувано је само у цјелости исљеђење разводника страже Фазла Јагањца, дјелимично Филипа Михаљевића и изјава војводе Стева Вукотића, кога није саслушавао. Пратилац и чувар Мехмедбашићев Барбарез није се 5 (18) јула био вратио. Пилетић је на записнику питао Јагањца да ли има бојазни да Барбарез утекне; Јагањац му је рекао да нема бојазни.³⁸⁾ Пилетић је поднио министру врло кратак извјештај, који се састоји од три констатације:

»1) Да су одговорни фактори (мјесна полицијска власт) врло слабу пажњу водили и подлегли утицају извјесних лица споља и тиме допринијели и олакшали бјекство Мехмедбашићево;

2) Да су се извјесна лица, како се из приложених списа може видјети, и одвише кингажовала за Мехмедбашића, и заузела код мјесне власти, а без сумње и подговорила Мехмедбашића на бјекство и при томе му била на рудци; и

3) Да законску одговорност за његово бјегство има сносити жандарм Илија Барбарез, којему је Мехмедбашић повјерен био од стране власти на чување«.³⁹⁾

Мехмедбашић је испричао Николи Тришићу како су га склонили у уторак 1 (14) јула: »Кад ме ту вече пандур Илија доведе у кавану на вечеру остави ме и опет сама да и он за то време оде својој кући и вечера, као што је и дотле чешће радио. Чим Илија оде, изби Ристо Гуаина, изведе ме и отпрати у кућу директора гимназије Михајла Буквића. Ту чујем да је тога дана са Цетиња јављено Михајлу Буквићу како се дознало да је аустро-угарски посланик тражио од Црне Горе да ме предаду њиховим властима у Котор. Ту ноћ ноћим код Буквића, па сутрадан пред вече, пошто су ме обукли у црногорско одело, одмах ме, још ту ноћ, упутише пут Даниловграда. Дошавши у Главице, предпраће Даниловграда, станем се распитивати за старог ми познатика Николу Велашевића који становаше у Главицама (мјесто се зове Главица, а не Главице!). Нашавши га склоним се код њега. Код Велашевића сам био сакривен све до објаве мобилизације, па чим наста ратно стање, јавим се у добровољце и с првим одредом упутим се на херцеговачку границу«.⁴⁰⁾

На Цетињу живи другарица Тома удова Михаила Буквића, тадашњег директора гимназије у Никшићу и народног посланика,

³⁷⁾ Архива Министарства унутр. дјела, бројеви: 8145, 8149, 8158, 8266, год. 1914.

³⁸⁾ Саслушање Ф. Јагањца, преопширно и несадржајно, нијесам донио у Ист. грађи III; изјава војводе Вукотића у Ист. грађи бр. 13, Михаљевићево саслушање бр. 12 у истој грађи.

³⁹⁾ Истор. грађа, бр. 14.

⁴⁰⁾ Н. Тришић, спом. чланак, „Преглед“, књ. XVI, св. 194, стр. 84.

у чијој је кући Мехмедбашић био сакривен, па сам ових дана са њом разговарао о Мухамеду Мехмедбашићу. Она ми је у вези овог догађаја рекла:

»Мој покојни муж, Михо, рекао ми једног дана предвече (датума се не сјећам) да у нашој кући треба да кријемо одличног патриоту и Србина Мухамеда Мехмедбашића, из Стоца, кога Аустрија тражи, а бојим се да га наши морају предати. Рекла сам му да га ми немамо гдје крити, сем у тези (штали) изнад краве на сијену, и зашто се није обратио Јову Голијанину (трговац и тада народни посланик) и Милу Церовићу (бивши маршал двора) да га они сакрију, јер су њихове куће са подрумима подесније од нашег стана; он ми је рекао да их је питао и да су одбили да га сакрију. Крићемо га у тези. Довсће га студент Милан Поповић. Поповић је дошао у мрак и рекао да му га је тешко извести из кафане. Нешто касније, око вечере, дошао је Ристо Гузина са Мехмедбашићем. Сакрили смо га и код нас је у тези преноћио најмање двије ноћи. Носила сам му храну у тезу. Трећу или четврту ноћ, не сјећам се тачно, дошао је Ристо Гузина и донио црногорску капу Мухамеду. Мој муж му је дао своје војничко одијело, које је носио током балканског рата (чакшире су биле широког кроја, као димије црногорске народне ношње) и иберцигер. Савјетовали су га Михо и Ристо, кад пређе Поље (Никшићко Поље), да иде цадом (колским путем), како не би изгледао сумњив. Ни муж ни Ристо нијесу рекли у мом присуству гдје треба да иде. Сам Мухамед, прве вечери, говорио је да би се радо пребацио у Србију. Био је јако узбуђен, како при доласку у нашу кућу, тако и при повратку. Пошто се с нама опростио, Ристо Гузина га је испратио. Његово црно одијело исцијепали смо и бацили на ватру у овај шпорет, којим се и сад служимо. Тек по његовом поласку, мислим другу вече, пребрали су нам кућу површно. Органи власти нијесу улазили у тезу, већ су само отворили ормар и рекли да њега нема у кући. Одмах по објави мобилизације, дошао је, мени до тада непознати, Никола Велашевић. Од вела сам га моме мужу. Они су се и раније познавали. Велашевић је донио иберцигер и рекао моме мужу да му га је Мухамед повратио и да смо сад сви слободни. Мухамед није био са њим, и уопште није више у нашу кућу долазио.«

Из свега наведеног о боравку Мухамеда Мехмедбашића у Никшићу и његовог »бјекства« из полициског притвора намећу се слиједећи закључци:

1) Мухамед Мехмедбашић је нашао братско гостопримство код народа у Црној Гори. Народ је у њему гледао хероја, који дјелује против аустроугарских угњетача. У Никшићу је прву ноћ провео у кући мога оца (мени је тада било 11 година), и сјећам се да је био предмет обожавања. Исказ поменутих омладинаца, приликом записничког саслушања, ако би влада покушала да

преда Мехмедбашића аустроугарским властима, »да га Никшићки пуштити неће« био је израз једнодушнoг расположења становништва Никшића према Мехмедбашићу.

2) Ондашње управне власти у Никшићу са знањем владе генерала Јанка Вукотића и, може се рећи, њеним наређењем, дозволиле су Мехмедбашићу слободно кретање, а притвор се сводио на спавање у полицији. Министар унутрашњих дјела наређује обласном управитељу да поцијепи Мехмедбашићев записник, у ком признаје учешће у атентату, и да направи нови, у ком ће нагласити да је Мехмедбашић побјегао као изразити »Србин-муслиманин«. ⁴¹⁾ Претсједник владе и уједно министар војни, Вукотић, дозвољава свом чиновнику, Мехмедбашићевом земљаку, Филипу Михајевићу, да га посјети и чак му по истој шаље на дар 100 перпера. Мухамеду је омогућено да се и телеграфски обраћа свом земљаку Михајевићу на Цетињу у погледу информација о гледишту владе о његовом случају. Њему је одређен као чувар Илија Барбарез, такође његов земљак, родом из села Кубаша, Столачког среза, који је пребјегао из Херцеговине 1883 године у Црну Гору. ⁴²⁾ Влада није одговарала на ноте аустроугарског посланика на Цетињу, све до Мехмедбашићевог »бјекства« из полициског затвора у Никшићу.

3) Вербалним нотама аустроугарског посланика на Цетињу црногорска се влада нашла у тешком положају. Уговором од 1872 године између Аустроугарске и Црне Горе, атентатори на владаре и чланове њихових домова требало је да буду предани у руке владе на чијег је владара, или члана његове породице, извршен атентат. Аустроугарске власти знале су, или нагађале, да је Мехмедбашић у Никшићу. Његов боравак у Никшићу није се могао дуже тајити. Трећа нота аустроугарског посланика, предата оног дана када је Мухамед Мехмедбашић увече »умакао« из полициског притвора, била је јако озбиљна, јер је наговјештавала да је већ упућен судски материјал за екстрадицију Мехмедбашића. Аустроугарска је била велесила, а Црна Гора државица, тако да је за црногорску владу настала мучна ситуација. Мехмедбашићево »бјекство«, које је влада омогућила дозволивши му слободно кретање, олакшало јој је положај. Илија Барбарез, звани Линцо, познат је био у народу као врло строг жандарм и слијепи извршилац наредаба својих претпостављених, па је тешко вјеровати изјави обласног управитеља да је Барбарезу најстрожије наредио да припази како Мухамед не би утекао.

⁴¹⁾ Записник о коме је ријеч уништен је, али се сачувала Мехмедбашићева изјава у Пилатовцима у којој стоји да је он атентатор јер се на полеђини исправе налазе спроводна акта управних власти.

⁴²⁾ Мој чланак, Никшић, мјесто насељавања и привременог боравка, „Историски записи“, књ. II, св. 5—6, стр. 302.

4) Становништво Никшића знало је за аустроугарске ноте у вези са Мехмедбашићем, било од власти, било другим путем. Тадашње црногорске новине, службени орган »Глас Црногорца« и полуслужбени »Цетињски вјесник«, о нотама уопште не пишу, док су њихови ступци у јуну и јулу пуни протеста против аустроугарског терора над Србима у Босни и Херцеговини. Можда су Никшићани били обавијештени о захтјеву аустроугарске владе о случају Мехмедбашића из новина, које су излазиле на нашем језику у Аустроугарској. У периоду се створило мишљење да Мехмедбашића треба спасавати. Ту улогу извршили су кријући од власти: Михаило Буквић, директор гимназије и народни посланик, и Ристо Гузина, чиновник окружног суда, оба Херцеговци. У овом послу помагао им је јемац Милан Поповић, такође Херцеговац. Они су тиме влади направили услугу.

5) Читава истрага у Никшићу начелника министарства унутрашњих дјела Пилетића свела се на кривичну одговорност жандарма Илије Барбареза, који се 5 (18) јула 1914 није био вратио из потјере за Мехмедбашићем, тако да је Пилетић питао жандарма Јагањца, да ли постоји опасност да Барбарез утече. Доказ аустроугарском посланику да се трага за Мехмедбашићем добио је негативан одговор. Остали материјал у записничким саслушањима био је формалне природе и могао је послужити као доказ аустроугарском посланику да се трага за Мехмедбашићем. Међутим, Мехмедбашић је живио у кући Велашевића у Главици, далеко од Даниловграда неких 200 метара. Треба имати у виду да је кућа Велашевића на самом колском путу, који је био тада најважнија саобраћајна артерија у Црној Гори. Та кућа у којој се Мехмедбашић крио од склањања из полициског притвора у Никшићу до мобилизације црногорске војске била је пред очима власти и незгодна за тајно боравиште. Најзад читав истражни материјал о Мехмедбашићевом »бјекству«, који је добио собом начелник Пилетић, само је регистрован у Министарству унутрашњих дјела и по њему није донесена никаква одлука до дана 25 јула (по старом календару) 1914 г., када је Црна Гора објавила рат Аустроугарској. Тог дана написано је решење на полеђини извјештаја Пилетићевог: »С обзиром на ратно стање (са Аустроугарском Монархијом) нека се списи ставе у акта«.

О Мехмедбашићу као црногорском добровољцу до његовог преласка у српску војску осврнућу се посебним краћим чланком, уколико будем нашао податке у архиви црногорског Министарства војног.

Јован ИВОВИЋ